

Z ostatnich edycji i reedycji bio-bibliograficznych o wolnomularstwie*

Około 1950 r. zaczął w zachodnioeuropejskiej nauce historycznej zyskiwać coraz mocniejsze prawo obywatelstwa nowy punkt widzenia dziejów wolnomularstwa. Zaczęto w nim dostrzegać — inaczej niż dotąd — nie tylko i nie tyle tajną i tajemniczą organizację, ze względu na jej swoistość prawie nie poddającą się poznaniu naukowemu, lecz przede wszystkim szeroki i heterogeniczny nurt kulturalno-społeczny, a pośrednio i polityczny. Konsekwencją tego nowego podejścia był pogląd, który wychodził z założenia, że dzieje wolnomularstwa są jednym z działów historii społecznej, zatem powinny być tak samo traktowane jak dzieje innych instytucji społecznych i warunkujących je idei, zatem w jednakowy z nimi sposób badane i opisywane. Toteż miejsce niemal całkowicie dotąd dominujących opracowań z pogranicza historii i publicystyki a dotyczących masonerii i bądź zdecydowanie jej wrogich, bądź też wyraźnie apologetycznych, zajęły stopniowo prace stosujące właściwą dla metod historycznych krytykę źródeł, osadzające tematykę wolnomularską w szerokim kontekście krajowych i ogólnoeuropejskich procesów dziejowych. Zwłaszcza historiografia francuska, posiadająca w tej dziedzinie pewne wcześniejsze tradycje w pracach np. G. Martina, w drobnych przyczynkach m. in. Aularda, może odnotować ukazanie się w ciągu ostatnich dwudziestu lat wielu artykułów, rozpraw i książek z dziejów masonerii, w pełni odpowiadających wymogom naukowym, m. in. wykorzystujących dla potrzeb tematu osiągnięcia metody strukturalistycznej czy socjologii¹. Obok opartych na szerokiej bazie źródłowej zarysów historii łóż określonego terenu² pojawiły się monografie podejmujące w sposób ambitny i nowoczesny problematykę ideologiczną³. Wreszcie efektem udostępnienia badaczom archiwum Wielkiego Wschodu Francji są dwa opracowania, fundamentalne dla drugiej połowy XVIII w.⁴

Ten rozwój badań, czego zewnętrznym przejawem stało się m. in. zorganizowanie w 1967 r. przez Wielki Wschód Francji kolokwium poświęconego roli wolnomularstwa francuskiego w przededniu i w czasie Wielkiej Rewolucji Francuskiej, z udziałem wielu historyków z prof. A. Soboulem na czele⁵, siłą rzeczy pobudzał do zajęcia się również masonerią innych krajów. Ponieważ, przynajmniej dla niektórych z nich, baza źródłowa jest dość szczupła, tym większej wagi nabrała w tych przypadkach kwestia organizacji warsztatu naukowego. Tym objaśnić można do pewnego stopnia ukazanie się — względnie przedruki — dwu bibliografii oraz słownika biograficznego. Dotyczą one, co nie jest chyba wyłącznie dziełem przypadku, Niemiec i Rosji.

Najpoważniejszą i zarazem największą objętościowo z tych pozycji jest czterotomowa niemiecka Bibliografia literatury wolnomularskiej. Jej pierwsze trzy tomy, opracowane przez A. Wolfstiega, ukazały się pierwotnie w latach 1911–1913, a fotomechanicznie zostały przedrukowane w Lipsku w 1926 r. Autorem czwartego uzupełniającego tomu, wydanego po raz pierwszy w Lipsku w 1926 r. jest B. Beyer. W obecnej, również fotomechanicznej reedycji, wydano wszystkie cztery tomy łącznie. Inicjatywa opracowania tej Bibliografii zrodziła się na początku XX w. w środowisku niemieckim, a zaoprobowało ją jesienią 1906 r. walne zebranie Związku Niemieckich Wolnomularzy, który przedsięwzięcie to również sfinansował. Jego realizację powierzono dyrektorowi Biblioteki Sejmu Pruskiego w Berlinie i kierownikowi szkoły dla bibliotekarek prof. Augustowi Wolfstiegowi (1859–1920), który był równocześnie działaczem masońskim konserwatywnego kierunku łóż staropruskich⁶. Kierowany przez Wolfstiega kilkuosobowy zespół zawodowych bibliotekarzy przeprowadził z autopsji rejestrację odpowiednich tytułów w bibliotekach niemieckich, przede wszystkim w lożowych, w których najwięcej tego typu druków zgromadzono w ciągu blisko wieku. Pozycje tą drogą nieosiągalne włączono na podstawie opublikowanych katalogów księgozbiorów niemieckich oraz starszych wolnomularskich publikacji bibliograficznych. Uwzględniono zarówno literaturę masońską (tj. utwory napisane przez masonów) i antymasońską, jak i pozycje w całości lub częściowo dotyczące masonerii, a napisane przez osoby nie należące do wolnomularstwa (druki zwarte, czasopisma masońskie, ważniejsze z nich artykuły) po 1910 r. włącznie. Intencją Wolfstiega było, aby bibliografia objęła całą niemieckojęzyczną literaturę przedmiotu, z obcojęzycznej zaś wszystkie pozycje do 1756 r. oraz te późniejsze druki zwarte, które „wzbudzają silne zainteresowanie u wolnomularzy” bądź pozostają w jakimkolwiek związku z niemieckim wolnomularstwem (t. I, s. 4)⁷. Ostatecznie znalazły się w Bibliografii, niezależnie od swej treści, wszystkie zagraniczne publikacje masońskie, jakie były przechowywane w objętych kwerendą bibliotekach. Tom beyerowski;

* August Wolfstieg, *Bibliographie der freimaurerischen Literatur*, t. I, II, III Register, IV Erster Ergänzungsband, herausgegeben von Bernhard Beyer. Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim 1964, s. X+990, XVI+1041, 536, XVI+598 [Reprographischer Nachdruck der Ausgabe Burg 1911, 1912, Leipzig 1913, 1926].

Paul Bouryckhine, *Bibliographie sur la franc-maçonnerie en Russie, complétée et mise au point par Tatiana Bakounine, préface de Roger Portal. École Pratique des Hautes Études — Sorbonne, Sixième section: Sciences économiques et sociales, Études sur l'histoire, l'économie et la sociologie des pays slaves*, XVI, Mouton & Co., Paris — La Haye 1967, s. 174, 3 nlb.

Tatiana Bakounine, *Répertoire biographique des franc-maçons russes (XVIIIe et XIXe siècles)*. Collection historique de l'Institut des Études Slaves, XIX. Institut des Études Slaves de l'Université de Paris, Paris 1967, s. LV+655, 1 nlb.

¹ Jedno z najlepszych sformułowań tego punktu widzenia: D. Knopp — G. P. Jones, *The genesis of freemasonry*, Manchester 1948, s. V.

² Na marginesie opracowanej przez siebie bibliografii prac za lata 1945–1965 z dziedziny regionalnej historii masonerii we Francji, zauważył M. — A. Heitzman: „l'histoire de la franc-maçonnerie est enfin parvenue au stade de la recherche érudite et de la connaissance critique” (*Annales de la Révolution Française*, 1969, nr 197, s. 548).

³ Na czoło wysuwają się tu: P. Chevallier, *Les ducs sous l'acacia ou les premiers pas de la franc-maçonnerie française 1725–1743*, Paris 1964; A. Bouton — M. Lepage, *Histoire de la maçonnerie dans la Mayenne (1761–1951)*, Le Mans 1951; A. Bouton, *Les luttes ardentes des francs-maçons mancaux pour l'établissement de la République 1815–1914*, Le Mans 1966. Przykładem niewielkiej, lecz erudycyjnej rozprawy jest praca G. Gayot, *Serviteurs ou partisans: les francs-maçons ardennais à l'époque du Consulat et de l'Empire*, *Revue du Nord*, 1970, nr 206, s. 339–366.

⁴ J. Cornéloup, *Universalisme et franc-maçonnerie*, Paris 1963; P. Naudon, *L'humanisme maçonnique*, Paris 1968.

⁵ A. Le Bihan, *Francs-maçons parisiens du Grand Orient de France (fin du XVIIIe siècle)*, Paris 1966; tegoż, *Loges et chapitres de la Grande Loge et du Grand Orient de France (2e moitié du XVIIIe siècle)*, Paris 1967. Analogiczna do ostatniej pracy publikacja angielska (J. Lane, *Masonic records 1717–1886*, London 1886) ukazała się wprawdzie znacznie wcześniej, lecz jako wewnętrzny druk wolnomularski, zatem dla badaczy trudno dostępny.

⁶ Część materiałów została opublikowana w *Annales de la Révolution Française*, 1969, nr 197.

⁷ Biogram A. Wolfstiega: E. Lennhoff — O. Posner, *Internationales Freimaurerlexikon*, Zürich 1932, szp. 1719–1720.

⁸ Zob. też: *Denkschrift über die Herausgabe einer Bibliographie der Freimaurerei*, *Bundesblatt*, 1905, z. 7, s. 207–210.

zawiera zarówno publikacje z lat 1911–1925 jak i nie uwzględnione wcześniejsze. W stosunku do pierwotnych założeń uczyniono w nim pewien, raczej dość ryzykowny, krok naprzód — zewidencjonowano artykuły na tematy masońskie, opublikowane w niemasońskich czasopismach i dziennikach niemieckich. Jednakże — jak wydawca lojalnie zaznaczył — z przyczyn technicznych nie objęto kwerendą wielu roczników, zwłaszcza starszych, rozmaitych dzienników.

Dr Bernhard Beyer, czołowy niemiecki działacz i badacz masoński kierunku liberalnego (z Wielkiej Łoży w Bayreuth), zamierzał dalej kontynuować bibliografię oraz szerzej rozbudować jej partie obcojęzyczne, tak by z czasem powstała z tego uniwersalna bibliografia wolnomularska (s. V–VI). Jednak niepomyślny dla masonerii rozwój wydarzeń w Niemczech, wprzód wzrost zdecydowanie wrogiemu jej nacjonalizmu niemieckiego, następnie zaś całkowita likwidacja łoż przez reżym hitlerowski, owe ambitne dalekosiężne plany pokrzyżował⁹.

W zrzębie wolfstiegoskim zawiera Bibliografia 43 317 ponumerowanych pozycji oraz pewną liczbę zamieszczonych w uzupełnieniach (t. II, s. 1005–1030), tom beyerowski zawiera ich 10 003. Adnotacje przy poszczególnych pozycjach informują o ich recenzjach czy innych odgłosach prasowych, kolejnych wydaniach, pełnych lub częściowych przedrukach prasowych bądź przekładach na inne języki. W przypadkach kiedy tytuł pozycji nie określał jej tematu, główny wątek podano w adnotacji. Całość materiału zawartego w tomach I i II (tom III zajmuje skorowidz nazwisk i nazw geograficznych) zgrupowano w ośmiu częściach: ogólnej (poz. 1–3771), historycznej (3772–20 012), organizacyjnej (20 013–21 539), dogmatycznej (21 540–24 823), etycznej (24 824–29 128), symboliczno-rytualistycznej (29 129–36 356), praktycznej (36 357–42 076), stowarzyszeń pokrewnych (42 077–43 297). Części te z kolei podzielone są na rozdziały problemowe bądź problemowo-geograficzne. Niektóre z nich jeszcze podzielono na podrozdziały. W niektórych częściach, np. w historycznej, liczba rozdziałów dochodzi do kilkudziesięciu. Zorientowanie się w tak mocno poszatkowanym materiale ułatwia szczegółowy skorowidz rzeczowy (t. II, s. 1031–1041). Identyfikację konstrukcję zastosowano w tomie IV (beyerowskim). Przyjęty układ materiału znacznie bardziej był przystosowany do bieżących potrzeb organizacji wolnomularskiej czy poszczególnych jej aktywistów niż do wymogów historyka. Badacz bowiem, który poszukiwać będzie pozycji dotyczących interesującej go łoży czy łoż w określonej miejscowości lub dzielnicy, znajdzie zarysy historyczne w części historycznej, dane o rytuałach w części symboliczno-rytualistycznej, o działalności charytatywnej w części praktycznej itd., dotrze zaś do nich za pośrednictwem skorowidza nazw geograficznych. Ten jednak zawodzi, kiedy poszukiwać będziemy opublikowanych drukiem referatów wygłoszonych w określonej łoży czy też biografii jej działaczy. Jedne bowiem i drugie ułożone są w odpowiednich rozdziałach — referaty zgrupowane ponadto według ich tematyki — w kolejności alfabetycznej nazwisk autorów lub też osób będących przedmiotem artykułu biograficznego i tak jedynie uwzględnione w skorowidzu. W obrębie niektórych tylko części (historycznej, organizacyjnej, symboliczno-rytualistycznej) materiał zgrupowano w rozdziałach odpowiadających poszczególnym państwom. Polska, jakkolwiek w chwili opracowania Bibliografii nie stanowiła odrębnej jednostki państwowej, została wyodrębniona w tych częściach w samodzielne rozdziały. Jednak materiały dotyczące wolnomularstwa w miejscowościach zaboru pruskiego znalazły się w rozdziale Niemcy.

Jeden z rozdziałów części ogólnej zawiera wykaz masońskich kalendarzy i roczników, inny — zestaw czasopism wolnomularskich wszystkich krajów. Z periodyków tego rodzaju wydawanych w Europie wschodniej i południowo-wschodniej znalazł się zaledwie jeden tytuł rumuński (poz. 687), zabrakło pozostałych, podobnie jak rosyjskich, chorwackich, serbskich, bułgarskich i czeskich¹⁰. Najobszerniejsza jest część historyczna; obejmuje prawie połowę wszystkich pozycji bibliografii.

Wskazanie przy tak obszernej bibliografii na te czy inne nieuwzględnione pozycje miałyby się z celem. Należy natomiast zasygnalizować pewną generalną lukę — niewykorzystanie zagranicznych bibliografii narodowych i katalogów największych pozaniemieckich księgozbiorów. Na skutek tego jest np. dział polski niezmiernie skromny, nie zawiera nawet większości podstawowych tytułów zewidencjonowanych w bibliografii Estreichera. Za to wydobyto z zapomnienia interesujący już z racji tytułu i miejsca wydania druk emigracyjny (poz. 12734), zupełnie nieznamy nauce polskiej: *Coup d’oeil sur la maçonnerie en Pologne, rédigé en français par X[iaǳz?] J[ackowski Alojzy?], réfugié polonais, Poitiers 1837*¹¹. W nader wąskim zakresie uwzględniono również wydawnictwa krajów bałkańskich; w zasadzie przytoczono jedynie pozycje wydane na ich temat w języku niemieckim. Ze stosunkowo licznych wydawnictw masońskich w języku rumuńskim podano zaledwie kilka. Świadczy to również o słabych kontaktach masonerii niemieckiej z bratnimi organizacjami w tej części Europy.

Autorzy Bibliografii nie potrafili poradzić sobie z niezmiernie trudnym problemem druków zwartych, zawierających różnej wielkości ustępy o wolnomularstwie, co dotyczy przede wszystkim literatury pamiętnikarskiej. Wprawdzie zorientowanie się w niej pod tym kątem widzenia wymaga szczególnie dużej erudycji, za to pozwoliłoby włączyć w obrót naukowy obserwacje osobiste, nader często odiegające treścią i spojrzeniem na zjawiska od danych zawartych w oficjalnych publikacjach masońskich z charakterystyczną dla nich stylistyką, nie zawsze dającą się obecnie przełożyć na język codzienności. Sprawę tych druków rozwiązano nader niekonsekwentnie i niezadowolająco, zamieszczono nieliczne tylko i dowolne pozycje, wyłącznie niemieckojęzyczne. Pominięto niektóre szczególnie istotne bądź z racji osobowości ich autorów, jak w przypadku późniejszego republikanina mogunckiego Georga Forstera, czy ich roli w ruchu masońskim, jak Karola Heykinga¹².

⁹ Pod redakcją Beyera ukazały się w latach 1926–1928 cztery zeszyty *Bibliographische Beilagen zu den Mitteilungen aus dem Verein deutscher Freimaurer*. Piszącemu nie udało się ustalić, czy na nich zakończyła się ta publikacja.

¹⁰ *Mistria* (Bukareszt) 1874–1875; *Revistă Masonică* (Botoszany) 1886–1889; *Confederațiunea Orientelor Române* (Gałac) 189–1891; *România Masonică* (Bukareszt) 1900–1901; *Русский Франк-Масон* (Moskwa) 1906; *Glasnik* (Zagrzeb) 1913–1922; *Nejmar* (Belgrad) 1920–1923; *Šestar* (Zagrzeb) 1920–1938; *Свободен Зидар* (Sofia) 1922–1924; *Зидарски преглед* (Sofia) 1925–1931; *Svobodný Zednáf* (Praga) 1925–1938.

¹¹ Pozycja ta została włączona na podstawie opisu podanego u G. Klossa, *Bibliographie der Freimaurerei, Frankfurt a/M. 1844*. Według informacji uzyskanej z *Bibliothèque Nationale* w Paryżu jest to broszura objętości jednego arkusza, formatu 18°. Nie posiada jej jednak ani wspomniana biblioteka, ani też inne francuskie, z którymi ona utrzymuje stosunki.

¹² G. Forster, *Tagebücher*, Berlin 1914; K. H. Heyking, *Aus Polens und Kurlands letzten Tagen, Mémoires des Baron [...] (1752–1796)* Berlin 1893. Część informacji o masonerii nie została opublikowana przez wydawcę pamiętników Heykinga; znaleźć je można we francuskim rękopisie, z którego wydawca dokonał przekładu na język niemiecki. Odpis znajduje się w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego w Dziale Rękopisów.

Włączono do Bibliografii pewną liczbę artykułów zamieszczonych w czasopiśmiennictwie wolnomularskim oraz (t. IV) w pismach i dziennikach niewolnomularskich. Otwartą pozostaje sprawa jak daleko można i należy się w tej dziedzinie posunąć. Uwzględnienie wszystkich artykułów i notatek — a wszak najdrobniejsza nawet może okazać się dla badacza szczególnie istotna — jest rzeczą praktycznie niewykonalną, przekształciłoby bowiem bibliografię w monstrualnej objętości wykaz zawartości czasopism masonskich, w którym pozostałe pozycje utonęłyby. Z kolei całkowita rezygnacja z informacji czasopiśmienniczych i prasowych byłaby niewskazana, zwłaszcza rezygnacja z informacji w periodykach niemasonskich. Trudno bowiem wymagać od każdego badacza, aby podejmował w tych periodykach, z racji swego tematu, czasochłonną kwerendę, niewspółmierną z efektem. Przeciwnie całkowitej rezygnacji przemawia również praktyka — interesujący zestaw artykułów dotyczących rzekomej czy rzeczywistej roli wolnomularstwa w pierwszej wojnie światowej (t. IV, poz. 1588–2066).

Całkowicie odmienna w realizacji od omówionej Bibliografii jest Bibliografia wolnomularstwa rosyjskiego opracowana przez P. Buryszkina i uzupełniona po jego śmierci przez T. Bakuninę. Paweł Afanasjewicz Buryszkin (1887–1955), potomek moskiewskiej rodziny wielkokupeckiej i udziałowiec w rosyjskich przedsiębiorstwach handlowych i bankowych, zarazem w latach pierwszej wojny światowej wydawca moskiewskiego dziennika Утро России, po 1917 r. przebywał na emigracji we Francji, gdzie brał czynny udział w życiu wolnomularskim. Tatiana Bakunina, była studentka Uniwersytetu Moskiewskiego, doktorowała się we Francji; jest autorką kilku opracowań biograficznych o wolnomularzach rosyjskich¹³.

Omawiana tu bibliografia jest owocem iście benedyktyńskiej pracy. Niezmiernie starannie zestawiono w niej zarówno rosyjskie publikacje książkowe (opracowania historyczne i wspomnienia) jak i odnośny materiał pamiątkarski, rozsiany po licznych periodykach, oraz równie rozproszone artykuły i rozprawy. Uwzględniono nie tylko pozycje częściowo dotyczące wolnomularstwa rosyjskiego, lecz nawet te, które mówią o jego członkach od strony ich działalność czy postaw w życiu pozałożowym. Zgromadzono w ten sposób 1030 tytułów, które opatrzone w różnorodnie adnotacje i ułożono w alfabetycznej kolejności nazwisk ich autorów. Pozycje te, oprócz kilku wyjątków, dotyczą okresu od początków wolnomularstwa w Rosji w pierwszej połowie XVIII w. do jego zakazu w 1822 r. Jakkolwiek tego nie zaznaczono, nie interesuje się Bibliografia ani Rosjanami, członkami łóż zachodnioeuropejskich po 1822 r., ani też odrodzonym wolnomularstwem rosyjskim lat 1906–1918 i jego emigracyjną kontynuacją. Bibliografia nie zewidencjonowała nielicznych wydawnictw starej masonerii rosyjskiej (statuty, mowy lożowe), nawet przytoczonych w wyżej omówionej Bibliografii Wolfstiega.

Z luk, nieuniknionych zresztą w opracowaniach bibliograficznych, zwłaszcza — jak w danym przypadku — powstałych na emigracji, wskazać należy jednak na dwa przypadki, ze względu na ich autorów istotne: artykuły Hercena i Bakunina, zawierające ocenę masonerii i jej roli dziejowej, m. in. w Rosji¹⁴. Brak też odnośnego piśmiennictwa nierosyjskiego. Jego uwzględnienie było rzeczą niezbędną, zwłaszcza wobec szczupłości rosyjskiej bazy źródłowej dla XVIII w. Obok pominięcia kilkudziesięciu pozycji niemieckich podanych u Wolfstiega i jego kontynuacji daje się odnotować brak co najmniej kilku dalszych tytułów¹⁵.

Niesprecyzowanie zasięgu terytorialnego Bibliografii ani pojęcia „rosyjskie wolnomularstwo” (łoże znajdujące się na terenie państwa czy też łoże podległe zwierzchnictwu kierowniczemu ośrodka rosyjskiego?) doprowadziło do nieporozumień i niekonsekwencji. Podano więc rosyjskie wspomnienia i opracowania dotyczące łóż polskich na ziemiach litewsko-białoruskich czy mieszanych narodowościowo na Ukrainie, pominięto natomiast relacje polskie o nich, przede wszystkim zaś odpowiednie opracowania S. Małachowskiego-Łempickiego oraz prace historyków ukraińskich. Ostatnie są szczególnie ważne z kilku względów, interesują się bowiem wkładem polsko-rosyjskiego wolnomularstwa na Ukrainie w kształtowanie ukraińskiej świadomości narodowej oraz problemem kontynuacji na Ukrainie po 1822 r. działalności lożowej i jej powiązań z pierwocinami ukraińskiej konspiracji narodowej oraz z dekabryzmem¹⁶. Również masoneria krajów nadbałtyckich reprezentowana jest wyłącznie przez pozycje rosyjskie¹⁷. Historyk polski znajdzie tu niejedną pozycję dotyczącą wolnomularstwa polskiego, zwłaszcza na terenach litewsko-białoruskich i ukraińskich. W tym celu wypadnie mu jednak przewertować całą książkę, gdyż nie zaopatrzonej jej w skorowidz nazw geograficznych.

Repertorium biograficzne wolnomularzy rosyjskich tejże Bakuninej było ukończone w 1938 r. (wstęp datowany 30 V 1938 r.), po raz pierwszy wydane zostało w 1940 r. w Brukseli. W jego opracowaniu pomagało autorce kilkanaście osób (s. XLV), m. in. wspomniany poprzednio Buryszkin. Składa się ono z dwu części: zbioru biogramów (s. 19–624) oraz wykazu łóż wolnomularskich na terenie państwa rosyjskiego (s. 625–639) i łóż zagranicznych, do których w XVIII w. i pierwszej ćwierci XIX w. należeli Rosjanie (s. 640–647). Całość poprzedzono obszernym wstępem (s. IX–LV). Poświęcono w nim sporo

¹³ P. A. Бурыйшкін, Москва купеческая, Нью-Йорк 1954, passim; A. Lantoin, Histoire de la franc-maçonnerie française, La franc-maçonnerie dans l'état, Paris 1935, s. 102; Т. А. Бакунина, Русские вольные каменщики, Париж 1934; teje, Знаменитные русские масоны, Париж 1935; teje, Le répertoire des francsmaçons russes, Bruxelles 1940.

¹⁴ А. И. Герцен, О развитии революционных идей в России, w: tegoż, Сочинения, t. III, Москва 1956; M. Bakunin, An die Genossen der Internationalen Arbeiter-Assoziation von Lockle und La Chaux-de-Fonde, w: tegoż, Gesammelte Werke, t. II, Berlin 1923.

¹⁵ M. in. częściowo oparte na relacjach rosyjskich masonów z połowy XVIII w., a napisane nie później niż w 1815: J. Böber, Einige Notizen über die Freimaurerei in Russland, w: Allgemeines Handbuch der Freimaurerei, t. III, Leipzig 1867, s. 612–614; Fischer, Die Maurerei im Orient von Russland unter der Regierung der Kaiserin Katharina II., Zeitschrift für Freimaurer, (Altenburg) 1823, t. I. Por. też interesującą ze względu na jej tendencje polityczne, chociaż źródłowo bezwartościową, nieznaną Wolfstiegowi publikację: G. Michalov, Die geime Werkstätte der polnischen Erhebung von 1830. Mit Streiflichtern auf Russland und Frankreich, Amberg und Leipzig 1877, ss. 152.

¹⁶ Zob. С. Ефремов, Масонство на Україні, Наше Минувле, 1918, z. 3; tegoż, Від легенди до історичної правды, w: Декабристи на Україні [праца збігрова], Київ 1926; Д. Багалий, Декабристи на Україні, Харків 1925; М. Возняк, Кирило-Методієвське Братство, Львів 1921.

¹⁷ Wskazać można na interesującą pozycję (nieznaną również Wolfstiegowi). Jest to праца J. v. Eckhardta, Die Freimaurerei in Riga [streszczenie — Riga, Bundesblatt, 1905, z. 5, s. 148].

miejsca dziejom wolnomularstwa rosyjskiego do 1822 r. Dane przytoczone w biogramach zostały we wstępie statystycznie opracowane, uogólnione. W jednej z tabel (s. XXIII) zgrupowano uwzględnionych w Repertorium 3267 masonów według ich zawodu czy źródeł utrzymania lub też stanowiska społecznego. Najliczniejszą grupą okazali się oficerowie (1078 osób, 33,0%), drugą pod względem liczebności, chociaż przeszło trzykrotnie mniejszą – kupcy (305 osób, 9,3%). Spośród wymienionych 3267 masonów było 1731 Rosjan (53,0%), na drugim miejscu znaleźli się Niemcy (1130 osób, 34,6%), na trzecim Polacy (174 osoby, 5,3%), przeważnie członkowie łóż polskich na ziemiach litewsko-białoruskich i łóż półpolskich na Ukrainie. Spośród uwzględnionych w biogramach Rosjan 150 należało do 110 łóż zagranicznych (s. XXVI), nie tworząc w żadnej z nich większej grupy. Chyba wadą tych zestawień statystycznych jest to, że ujmują łącznie masę członkowską za cały czas istnienia wolnomularstwa w Rosji. Należałoby dane te zróżnicować, co najmniej wyodrębnić okres 1814–1822, kiedy skład osobowy łóż był znacznie bardziej „demokratyczny” w porównaniu z poprzednimi dziesięcioleciaми.

Przynależność poszczególnych osób do wolnomularstwa ustalono na podstawie opublikowanych spisów członkowskich określonych łóż, bądź wzmianek pamiętnikarskich. Dane te, stanowiące podstawę dla sporządzania biogramu, wzbogacano innymi informacjami biograficznymi, charakteryzującymi pozałożową działalność i rolę społeczną owych osób. Nie zawsze udało się to osiągnąć. Toteż obok nader obszernych biogramów spotykamy i takie notatki, w których wymieniono jedynie nazwisko, nawet bez imienia. U dołu każdego biogramu podano jego podstawę źródłową. Wykorzystane źródła w zasadzie pokrywają się z przytoczonymi w Bibliografii Buryszkina.

Dzieli też Repertorium z ową Bibliografią jej słabość i niekonsekwencje, jak np. włączenie członków łóż w prowincjach nadbałtyckich państwa rosyjskiego. Znaleźli się przy tym również ludzie, którzy należeli tu do wolnomularstwa w czasie, kiedy Kurlandia była jeszcze częścią składową Rzeczypospolitej szlacheckiej. Członkostwo w łóżach tego terenu, jak i na ziemiach litewsko-białoruskich, ustalono wyłącznie na podstawie źródeł rosyjskich. W efekcie zdołano uchwycić stosunkowo niewielką część członków tych łóż. Na skutek tego zamieszczone we wstępie tablice statystyczne są obciążone poważnym błędem: zaniżają udział Polaków i Niemców bałtyckich, co pośrednio odbija się również na danych o składzie społeczno-zawodowym (zmniejsza odsetek ziemian). Najwidoczniej autorka nie знаła prac S. Małachowskiego-Łempickiego¹⁸, które pozwoliłyby braki te przynajmniej częściowo uzupełnić. Rodzaje wykorzystanych źródeł i pominięcie źródeł nierosyjskich przyczyniły się znacznie do naruszenia proporcji pomiędzy liczbą biogramów dotyczących masonów z lat 1814–1822 a ich liczbą z okresów wcześniejszych, na niekorzyść grupy ostatniej. Proporcje zatem, które wynikają z książki, nie odpowiadają realnym. Momentu tego nie zaznaczono, co może doprowadzić historyka do błędnych wniosków.

Znaczna część pierwszego pokolenia masonów rosyjskich, podobnie zresztą jak i polskich, została przyjęta do wolnomularstwa zagranicą i najczęściej w tamtejszej tylko dokumentacji znaleźć można wzmianki o tych ludziach. Dotyczy to na ogół osób z elity społecznej, które odegrały również pewną rolę w upowszechnieniu nowego prądu duchowego w swojej ojczyźnie. Tak więc nie znaleźli się w Repertorium np. Cyryl Razumowski, mason już w 1745 r., czy też sekretarz poselstwa rosyjskiego w Kopenhadze baron Münich, w grudniu 1743 r. jeden z założycieli pierwszej w tym mieście loży, do której w chwili jej założenia przyjęto rosyjskiego posła Joana Albrechta von Korffa, późniejszego prezydenta Akademii Nauk w Petersburgu¹⁹. Z lat późniejszych przykładowo wskazać można na pominięcie adiutanta Suworowa, kapitana Wassermana, przewodniczącego w 1760 r. rosyjskiej loży polowej w Malborku, czy hrabiego Wasyla Gorczakowa, przyjętego 26 XI 1788 r. do loży La Réunion des Amis Sincères w Rzymie²⁰ i wielu innych.

Wykaz łóż rosyjskich przyniósł kilka nieznanymi poprzednim badaczom, jak np. lożę petersburską sprzed 1760 r. Aux Trois Étoiles (s. 637) czy Du Bien w tymże mieście później (s. 627) lub lożę wojskową Enfants de la Patrie (s. 630). Zupełnie bezzasadnie włączono do tego spisu kilka łóż polskich z terenu Królestwa Polskiego. Błędnie podano, jako siedzibę Loży Prowincjonalnej, pn. Jedność Doskonała, Płock (s. 635) zamiast Wilna. Spis łóż zagranicznych zyskałby na wartości, jeśli przy każdej z nich podano ich członków rosyjskich.

Omówione pozycje budzić muszą u polskiego historyka również pewne refleksje szerszej natury a dotyczące własnego terenu. Po pracach Małachowskiego-Łempickiego (zob. przyp. 18) nikt z historyków przez długie lata nie tknął tematyki masonowskiej. Zapoczątkowaną fragmentem ogłoszonym w 1939 r. na łamach Kwartalnika Historycznego publikację interesujących wyników badań J. Czarnomskiego przerwała wojna²¹. Zaniedbania w tej dziedzinie osiągnęły taki stopień, aż stało się możliwe, że historyk przyjął utwór zdecydowanie antymasonski za wolnomularski i zaczął snuć z niego dość dalekosiężne wnioski²².

Niezbędne staje się dla naszej historiografii nadrobienie powstałych na tym odcinku zaległości i włączenie wolnomularstwa do integralnego obrazu naszej przeszłości. Wstępny do tego warunkiem jest możliwie szybkie przygotowanie i opublikowanie

¹⁸ S. Małachowski-Łempicki, Wykaz polskich łóż wolnomularskich oraz ich członków w latach 1738–1821, Kraków 1929; tegoż, Wolnomularstwo na ziemiach danego Wielkiego Księstwa Litewskiego 1776–1822, Wilno 1930; tegoż, Wielka prowincjonalna loża wołyńska, Równe 1931.

¹⁹ H. Skimborowicz, Rys historyczny wolnomularstwa polskiego, k. 74 verso, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum masonskie Potockich, sygn. II-1/1; Allgemeines Handbuch der Freimaurerei, t. II, Leipzig 1865, s. 147.

²⁰ P. Fischer, Die Warschauer Feldloge „Zum eisernem Kreuz im Osten”, Am rauhen Stein, 1916, z. 5, s. 155; Zur Geschichte der Freimaurer, Bundesblatt, 1913, z. 11, s. 317.

²¹ J. Czarnomski, Z dziejów wolnomularskich XVIII w., Kwart. Hist. 53 (1939) z. 2, s. 267–273. Czarnomski napisał pod kierownictwem prof. G. Martin pracę doktorską: Les influences secrètes de la France en Pologne au XVIIIe siècle, z której korzystała T. Bakunina, Répertoire, s. 649. W pracy tej zostały wykorzystane materiały z archiwum Grand Orient de France. Warto by sprawdzić, czy zachowała się ona na uniwersytecie w Bordeaux, gdzie jej autor zamierzał doktoryzować się.

²² W. M. Grabski, Uwagi o dymisji ministra Stanisława Kostki Potockiego w 1820 r., Zeszyty naukowe Uniwersytetu Łódzkiego, ser. I z. 58, 1968, s. 39–59. Utwór: Tragiczne śpiewy masonskie, na którym autor opiera swoje wywody o postawach polskiego wolnomularstwa czasów Królestwa Polskiego został już przez K. Estreichera (Bibliografia polska XIX stulecia, t. IV, Kraków 1878, s. 422) zidentyfikowany jako paszkwil antymasonski pióra znanego antymasona ks. Karola Surowieckiego.

dokumentacji bibliograficznej. Powinna ona objąć okres od mniej więcej roku 1720 po ostatnie lata Drugiej Rzeczypospolitej i uwzględnić również organizacje paramasońskie. Istniejąca bibliografia ks. T. Kozłowskiego²³ na to miano nie zasługuje jest raczej dalekim od kompletności zbiorem dowolnie zebranych informacji bibliograficznych. Jak już częściowo wynikało z poprzednio poczynionych uwag, tego rodzaju bibliografia nie może się ograniczyć do pozycji w języku polskim. Dla początkowego okresu wolnomularstwa na ziemiach ówczesnej Rzeczypospolitej, chyba zresztą również dla całego XVIII w. (doświadczenie dotychczasowe przekonywająco przemawia za tym) interpretacja i obracanie się w kręgu źródeł krajowych, zwłaszcza drukowanych, na ogół już znanych i wielokrotnie wyeksploatowanych, niewiele może przyczynić się do zrobienia kroku naprzód w rozwoju badań. Niezbędna jest eksploracja źródeł zachodnioeuropejskich, na pierwszym etapie może tylko drukowanych, zarówno stricte masońskich (piśmiennictwo i czasopisma) jak i pamiętnikarskich. Pouczający jest pod tym względem przekład zbioru o Polsce stanisławowskiej w oczach cudzoziemców¹⁴, w którym to zbiorze znalazło się sporo wartościowych informacji o masonerii. W świetle przedstawionych doświadczeń Bibliografii Wolfstiega należałoby przemyśleć również kwestię włączenia do przyszłej bibliografii artykułów i notatek prasowych, zwłaszcza z lat międzywojennych. Wobec rozproszenia polskich dokumentów i źródeł rękopiśmiennych dotyczących wolnomularstwa może należałoby do owej bibliografii włączyć również informację o podstawowych tego rodzaju materiałach znajdujących się w archiwach, bibliotekach i muzeach.

Wolnomularstwo może być owocnie badane jedynie pod warunkiem szerokiego uwzględnienia i analizy jego składu osobowego oraz zbadania jego własnych tekstów ideologicznych. Nie wystarczający już jest obecnie Wykaz polskich łóż wolnomularskich oraz ich członków pióra S. Małachowskiego-Lempickiego. Zgodnie bowiem z tytułem nie obejmuje on Polaków członków łóż zagranicznych, co jest zarówno ważne dla okresu początkowego, jak i napoleońskiego, czy też po 1821 r. W stosunku do istniejących źródeł i publikacji zagranicznych jest on również niekompletny dla Polski lat 1738–1821. Ponadto nie podaje on — jak to jest u Bakuninej — podstawowych danych biograficznych o osobach w Wykazie wymienionych, co uniemożliwia wykorzystanie go dla szerszych rozważań. Poznanie podstaw ideowych polskiego wolnomularstwa wymaga wydania zbioru jego najistotniejszych dokumentów ideologicznych. W tej dziedzinie nie należałoby się ograniczać do przekazów z XVIII i dwu pierwszych dziesięcioleci XIX w. (konstytucje wolnomularskie, mowy łóżowe), lecz sięgnąć również do nielicznych wprawdzie, lecz charakterystycznych przekazów emigracyjnych z XIX w. oraz pochodzących z lat międzywojennych.

Ludwik Hass